

MERCUS ISTVÁN

„Mindig – ha látják”

A rejtőzködő epikus Czóbel Minka *Hafia* című művében*János István tanár úr emlékére*

I. Elöljáróban

Czóbel Minka 1891-es *Hafia* című kisregényét megemlíti minden rövid életrajzi áttekintés és az életmű egészét tárgyaló hosszabb lélegzetvételű munka.¹ A cím említésén túl azonban csupán néhány olyan írásról tudunk, amely egy-két lényegi információt is fűz a kisregényhez. Leszámítva a könyv megjelenését szorosán követő, egy-két bekezdésnyi, értékelő mondatokat is tartalmazó hírlapi ajánlásokat,² illetve egy kritikai megjegyzéseket bővebben tartalmazó ismertetőt,³ nincs tudomásom olyan feldolgozásról, amely e mű tárgyalását tűzte volna ki feladatának. Korábban a Czóbel Minka-recepció politikai és egyéb okok miatti hiányosságai akadályozták a mélyebb vizsgálatot. Azért sem kerülhetett az érdeklődés horizontjára, hiszen a történetnek az arisztokrata társaság életviszonyait megrajzoló szála egy avíttnak, a II. világháború után pedig évtizedekig rendszeridegennek tartott világot ábrázol. Ha maga a kisregény röviden szóba is került, a kutatók gyakran megelégedtek 1906-os *Pókhálók* című kötetben szereplő *Miter mennyasszonya* című átdolgozással,⁴ nem feltétlenül nyúltak vissza az eredetihez. A *Hafia* visszhangtalanságát mutatja, hogy a Czóbel Minka-életmű máig legteljesebb áttekintésében, Kis Margit erősen pozitívista megközelítésű, de megkerülhetetlen monográfiájában⁵ is alig van jelen, pedig ebben Kis minden jelentősebbnek ítélt művet külön fejezetben tárgyalta.

Az elbeszélés és kisregény határán mozgó történetnek két, egymással érintkező síkon bontakozik ki a cselekménye. Az egyik egy nemesi társaság képét rajzolja meg, központban a máramarosi hegyek között, Dolha közelében zajló vadászattal. A másik szál az itt élő – a műben régies szóhasználattal oroszoként aposztrofált – ruszin lánynak,

* A szerző irodalomtörténész, Ph.D. A nyíregyházi Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület elnöke, középiskolai tanár.

1 CZÓBEL Minka, *Hafia* (Budapest: Grill Károly Könyvkereskedése, 1891). Az első kiadás óta nyomtatott formában nem jelent meg. Örvendetes viszont, hogy 2018-tól digitális formában elérhető: CZÓBEL Minka, *Hafia*, 2018–2020, hozzáférés: 2020.09.15, <https://mek.oszk.hu/17700/17770/pdf/17770ocr.pdf>.

2 Lásd például: *Pesti Hírlap*, 1891. április 25., 4; *Budapesti Hírlap*, 1891. május 17., 25–26; *Vasárnapi Ujság*, 1891. ápr. 26., 276.

3 P. M., „Czóbel Minka: Hafia”, *Pesti Napló*, 1891. április 12., 3.

4 Újabb kiadása: CZÓBEL Minka, *Pókhálók*, utószó MÁRTON László, Millenniumi Könyvtár (Pécs, Jelenkor Kiadó, 2000).

5 Dr. Kis Margit, *Czóbel Minka* (Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 1980).

Hafiának és jegyesének, Miternek balladai hangvételő, tragédiába torkolló románcát mondja el.

A *Hafiát* megemlítő gyér számú szakirodalomban gyakran két tény hangzik el különböző variánsokban. Az egyik, hogy a regényben szereplő úri alakok mintáit az anarcsi író saját környezetéből merítette. A másik, hogy Ágnes, a kisregény fontos szereplője Czóbel Minka alteregója. A lehetséges megközelítések közül valóságra vonatkoztatás tűnik a legkézenfekvőbb kiindulási pontnak. Az életrajzi tények és az alteregó kérdésén túl vizsgálatom során egy harmadik, mindezidáig nem hangoztatott értelmezési síkot is figyelembe kívánok venni.

II. Az értelmezés külső köre: az úri társaság

„Kulcsregény abból a szempontból, hogy írói kialakulását és a Forgáchokhoz való viszonyát is beleírja, változtatott nevekké” – írja Margócsy József a *Hafia* rövid ismertetéseként.⁶ A kulcs birtokában lévő kortársaknak megkerülhetetlen evidencia és kényszer volt a valóságra vonatkoztatáson alapuló olvasat. A beavatottság számukra kizárta a fikcionalitást feltételező megközelítést,⁷ nekik a kisregény nem klasszikus értelemben vett irodalmi alkotásként vált hozzáférhetővé, hanem óhatatlanul a valós társadalmi és társasági élethelyzetek alkotói szubjektivitáson átszűrt leképeződésekként. Ezt az olvasási módot figyelhetjük meg a Podmaniczky családnál Kiskartalon tartózkodó Büttner Helén 1891. április 27-én keltezett beszámolójában. „Podmaniczky Berta⁸ grófnőnek akkoriban még nem olvasta mindhárom lánytestvére a *Hafiát*, a Bertának azonban nagyon tetszik, de azt állítja, hogy nem tud objektív kritikát és véleményt mondani, mivel minden ábrázolt személyt ismer, és ezek felkeltették érdeklődését.”⁹ Ám a részleges kulcs birtokában lévő, magát az elbeszélést valószínűleg csak hírből ismerő, azt erősen leegyszerűsítő hírlapíró is a referencialitás felől közelített az alkotáshoz, amikor a *Hafia* megjelenést közvetlen követő dolhai vadászikényről számolt be.¹⁰

6 MARGÓCSY József, *Egy régi udvarház utolsó gazdája: Szöveggyűjtemény az anarcsi Czóbel család levéltári hagyatékából* (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, 1988), 335. A kulcsregény műfaji jegyeinek áttekintésére lásd: TÖRÖK Zsuzsa, „Az *Aranyfűst* és a kulcsregény műfaja a modernizmus magyar irodalmában”, *Irodalomtörténet* 94, 3. sz. (2013): 350–374, 363–366.

7 Az értelmezői horizontokba kódolt kettősség a műfaj legkarakterisztikusabb jegyei közé tartozik. Vö. uo., 365.

8 Podmaniczky Gézáné, született Degenfeld Berta (1843–1928). A mai Baktalórántházán birtokos Degenfeld család tagjaként Czóbel Minka rokona, a költőnő közeli ifjúkori barátja.

9 Idézi: TÁLAS Anikó, „Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága”, in *Szabolcs-Szatmár-Bereg levéltári évkönyv*, szerk. GALAMBOS Sándor, KUJBUSNÉ MECSEI Éva és JÁNOSI Zoltán, 247–260 (Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, 1999), 257.

10 Az *Ország-Világ*, illetve a *Fővárosi Lapok* sportrovatában közzétett híradás az irodalmi alkotást mintegy az előző évi vadászat leírásaként, beszámolójaként említette: „A vadászatra férjeiket gr. Teleki Gyuláné és gr. Forgách Lászlóné kísérték el s az egész időt a vadászlapokban töltötték. Forgách grófné társaságában volt az ismert írónő: Czóbel Minka k. a. is, ki már a múlt évben is itt volt s a múlt évi máramarosi vadászatot a »Háfia« című, a könyvpiacra nem rég megjelent regényében megörökítette.” *Fővárosi Lapok*, 1891. október, 21., 13.

A *Hafiát* szóba hozó munkák a valóságra vonatkoztathatóság való szálát göngyölítették fel leginkább. Kis Margit adatcentrikus művének és Margócsy József forrásközléseinek köszönhetően a kisregény úri szereplőit azonosítani tudjuk. Az író nő nem is rejtegette különösebben, hogy a regénybeli nemesi szereplők közül kinek ki a mintája. A kulcsot ő adja kezünkbe: Ágnes és bátyja Czóbel Minka és Czóbel István. Erre regénybeli családnévük egyértelműen utal, hisz az ott szereplő Balogfalvi név a Czóbel család nemesi előneve. Ugyanígy járt el a regénybeli Gimesy grófok esetében, ez az Anarcstól nem messze lévő Mándokon birtokos Forgách család nemesi nevének része. A műben szereplő László és Loránd alakja mögött Forgách László és István személyisége áll. A regénybeli Erna pedig az a Semsey Elza, aki az író nő közeli barátnője, s aki Czóbel Minka életének beteljesületlen szerelmi lehetőségét jelentő férfinak, a már említett Forgách Lászlónak lett a felesége. A mű elején a következő ajánlás szerepel: „Gróf Forgách Lászlónak / barátságom jeléül / a Szerző”.

A megfélemltetések sorát még ki is egészíthetjük. A kisregényben Bodóczy Ágoston mintája az egykori '48-as huszártiszt, Bodiczky Ágoston,¹¹ aki mind az életben, mind pedig a műben a gróf uradalmi felügyelője. A dolhai vadászatok résztvevőjeként említi őt a *Vadász és versenylap*.¹² Még az életkor is közel megfelel, Czóbel Minka 65 évesnek mondja őt 1890–91-ben keletkezett alkotásában. A *Nyírvidék* gyászjelentése szerint pedig a gazdatiszt 15 évvel később, 1905-ben halt meg, 80 éves korában.¹³

Ha jobban megkapargatnánk a témát, talán még a regénybeli Don Quijote-i lovag, Gerési Béla személye is beazonosítható lenne – bár nem kizárt, hogy ő a 19. századi közélet irodalmilag is gyakran ábrázolt „ködlovagja”. De a további alteregók azonosítása helyett az irodalmi megközelítéssel érintkező társadalom-, életmód- és mentalitás-történeti aspektusból teszünk néhány megállapítást.

A 19. század végének, a nagy háború kitörését megelőző évtizedeknek nemesi világát a visszatekintő, épp ezért a változások irányával tisztában lévő vizsgáló hajlamos hanyatló korszakként szemlélni. Ha a *Hafia* nemesi vadásztársaságát vagy Czóbel-kúria korabeli hangulatát megidéző fotóra tekintünk,¹⁴ illetve a kisregény úri világát megelevenítő leírásait olvassuk, akkor – retrospektív prizmán keresztül – egy letűnőben lévő világ hangulata idéződik fel. E képek nem ok nélkül asszociálják az olvasóban a százados tradíciókban gyökerező nemesi életmód életképtelenségét felmutató, Justh Zsigmond-féle *Fuimus*-világot, vagy az ugyanezt vitriolos ironiával feltáró Csehov műveit. Czóbel Minka regényében ennek a miliőnek a tipikus karakterfigurái szerepelnek.

11 Élete főbb adataira lásd: BONA Gábor, „garamszegi Bodiczky Ágoston”, in BONA Gábor, *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*, hozzáférés: 2020.04.13, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/b-F8/garamszegi-bodiczky-agoston-184849-bodiczki-gusztav-378>.

12 *Vadász és versenylap* 32, 68. sz. (1888): 526., hozzáférés: 2020.04.13, https://library.hungaricana.hu/hu/view/VadaszEsVersenylap_1888/?pg=533&layout=s.

13 A gyászjelentést lásd: *Nyírvidék*, 1905. dec. 31., 6, hozzáférés: 2020.04.13, https://library.hungaricana.hu/en/view/Nyirvidek_1905_07-12/?pg=251&layout=s.

14 A fotót lásd: „Képtár”, in „*Jövő emléke, múltamnak árnya*”: In memoriam Czóbel Minka, szerk. MERCS István, 189–204 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2008), 192.

Ágnes személyében megjelenik az erdő sűrűjében sétáló, meg nem értett, ezért végső soron a társaságban is magányosságra ítélt dekadens költőnő alakja. A művész, aki miközben a hétköznapi világban csak ott van, dolgaira rácsodálkozik, de a lelki-szellemi szférában otthonosan mozog. Ő az, kinek az életről mondott ítéletértékű jóslatai – mintha egy korántsem esetlen, de hasonlóan kívülálló női Trofimov lenne – az események menete által teljeseznek be. Erna megtestesíti a mindentől komikusan megrettenő, gyámoltalan, de félénk elesettségével és naiv jóindulatával rokonszenvet ébreszténi képes nőt. Az a nemesi asszonytípus, aki egy határozott és aktív férfi oldalán találja meg helyét és életcélját. S a regényben életre kelnek a tájékozott, művelt, de nem túl elmélyült, épp ezért a művészetben titokzatos, érthetlen területet látó, pragmatikus gondolkodású figurák, akik e műben jellemzően férfiak.

Mindezen párhuzamok azonban retrospektív és spekulatív utánérzések, amelyeket az a fölénytudat éltet, hogy mi száz-jónéhány év távlatából már tudjuk, hogy merre futott a világ szekere.

Igaz, Czóbel Minka művét átítatja a századvég dekadens világérzése. Ám ez a világ a sajátja. Hozzáállását nem a kívülálló távolságtartása hatja át, hanem az érintett szimpátia. Ebben az ábrázolásmódban nem vitriolos, hanem szelíd és szeretetteljes ironia uralkodik. Persze ezt minden bizonnyal befolyásolta, hogy az azonosítható alakok egy nyilvánosság számára keletkezett alkotásban szerepelnek. A gróf alakjának megformálásában mindez könnyen tetten érhető. A regénytől eltérően Justh Zsigmondhoz írt magánlevelében – ha nem is vitriolos, de – érezhetően csipkelődő megjegyzéseket tesz az életbeli mintáról.

Forgách Lászlóval ugyan jól értjük egymást, az ő magyar, egyszerű esze mindent helyesen, egyenesen fog fel. De ő kissé sportsman-lenézését affektálja a szellemi értékek iránt. Keresztet vet, ha Zolát említik, – bár soha egy sort sem olvasott tőle; ugyanígy: ha Wagneret említik, – bár kitűnő hallása van, s talán jobban érti a zenét, mint sok, azzal foglalkozó etc, etc. Nincs ugyan szárnyam, fájdalom, de ha volna, itt biztos elégetnének, mint boszorkányokat.¹⁵

A kisregény úri környezetében mindenkinek kétségtelen értékei vannak. Már önmagában a vadászat angol mintát követő, sportként való definiálása és a természethez való vonzalom ezt jelzi. Emellett a társaság nyitott az újra: a kastélyban az uradalom réseit távbeszélő köti össze, a gróf öccsét a villamosság foglalkoztatja, a fogadóban az ismeretlen felfedező Stanley utazásairól beszélnek. A gróf gondos gazdálkodóként jelenik meg, aki a hozzáértő szemével nézi a hazatérő csordát, s aki a vadászathoz külön falkát tenyészített.

Az életbeli személyiségek és a regénybeli alak szoros megfeleltetése egyértelmű. Elég ehhez, ha a Borovszky-féle monográfiából felidézzük a Mándokot ismertető részét.

15 Czóbel Minka levele Justh Zsigmondnak, Mándok, 1891. november 8. Lásd: MARGÓCSY, *Egy régi udvarház utolsó gazdája...*, 132.

Forgách család, melynek itt ma is nagy kiterjedésű és mintaszerű uradalma, ló- és állattenyésztése van, melyről más helyen írunk bővebben. A községben van gróf Forgách Lászlónak nagyszabású, díszes kastélya és remek parkja. A kastély kitűnő ízléssel és kényelemmel van berendezve és számos értékes műtárgyat és festményt rejt magában. Gróf Forgách József építtette a XVIII. század végén. Itt van a gróf híres magánkopó-falkája is, mely jelenleg 63 angol nyúlkopóból áll. A községben lévő, a legújabb kor igényeinek megfelelő „Erzsébet-gözmalom”, szintén az uradalomhoz tartozik. A lakosok a gróf támogatásával fogyasztási és hitelszövetkezetet tartanak fenn.¹⁶

A *Magyarország monográfia* gazdasági részénél részletekbe bocsátkozóan értesülhetünk a gróf sokrétű tevékenységéről.¹⁷ A *Vadász és versenylap* című újságból pedig megtudhatjuk azt is, hogy Forgách László Angliából hozott kopókat a tenyésztéshez,¹⁸ s rendszeres híradás jelenik meg ménese állapotáról és a vadászatairól is.

Mint a mű többi nemesi szereplője, a Forgách Lászlóról mintázott Gimesy László sem egy letűnő félben lévő életforma embereként áll előttünk, hanem egy átalakuló magatartásforma megtestesítője. Az arisztokrata alakok egyéni színezetű karakterek, akiknek minden utólagos anakronizmusuk a társadalmi változatlanúságba vetett hitük-ből származik. Nem a dzsentrí megtestesítői ők, hanem a modern szellemű, nyugati-as gondolkodású, angol mintára konzervatív, társadalmilag erősen szegregált nemesi elit képviselői. Ezt a társadalmi réteget nevezte Czóbel Minka a fentebb idézett Forgách Lászlót karikírozó levelében *sportsman*nek. E tekintetben az elbeszélés vadásztársaságot megelevenítő szólama olyan, mint egy intrikát nélkülöző, természetes nagyvárosi környezetéből kiragadott szalonregény. Ennek az olvasatnak a körvonalai jelennek meg a *Pesti Napló* kritikájában, amikor a bíráló azt mondja, hogy „Czóbel Minka nem is a Hafia, hanem az Ágnes környezetét, milieujét rajzolja az egész novella folyamán”.¹⁹ Az írónőt érzékenyen érintették a megjegyzések, s talán túl is reagálta. Ingerültségének Büttner Helénhez írt levelében adott hangot.

Megjelent az első kritika a *Hafi*ról a *Pesti Napló*ban. Olyan buta, amilyen csak lehet. Tulajdonképpen sok dicséretet kap a könyv, de benne van az egész kasztgyűlölet a *Hafi*ában ábrázolt körökkel, a sportemberek világával szemben.²⁰

16 VENDE Aladár, „Szabolcs vármegye községei”, in *Magyarország vármegyéi és városai: Szabolcs vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, 10–76 (Budapest, Apolló Irodalmi Társaság, 1900), 41.

17 SIMITSKA Endre, „Szabolcs vármegye mezőgazdasága és állattenyésztése”, in *uo.*, 259–279, 277.

18 Vö. például „A mándoki falkavadászatok”, *Vadász- és Versenylap* 25, 49. sz. (1881): 460–461; „Falkavadászatok: A mándoki vadász-idény”, *Vadász- és Versenylap* 26, 50. sz. (1882): 451–452.

19 P. M., „Czóbel Minka”, 3.

20 Czóbel Minka levele Büttner Helénnek, 1891. ápr. 15., Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, XIII.2.6.: az anarcsi Czóbel-család iratai. A „sportemberekkel” ellenszenvet leginkább a kritika következő részletből érezhette ki: „Ágnes abban a magasabb légkörben él, a hol az emberek mindent csak sportból űznek, sportból esznek, sportból isznak, sportból gondolkoznak, sportból foglalkoznak még tudományokkal és művészetekkel is, sőt, úgy látszik, hogy egyáltalán csak sportból léteznek. Még szívük is volna, ha a szív sport tárgya lehetne.” Lásd: Uo.

A költői sikerek után az első epikai alkotás fogadtatása, ha nem is elutasító, de mindenképp távolságtartó. Ezt az óvatos elmarasztalást sejteti Justh Zsigmond diszkrét levele. Justh magánleveleiben nem fukarkodik a dicséretekkel az anarcsi alkotónő művészetéről, elsősorban költészetéről.²¹ Az 1891. április 24-én keltezett üzenetében viszont visszafogottan reagál a *Hafiára*. „Kedves Kollégám! Csak pár szót igen sietve. Könyvét megkaptam, köszönöm! Majd előszóval mondom el véleményemet.”²² Aztán más témába kezd.

Míg az úri körökben a belső viszonyok kibeszélése, addig az arisztokrata világtól távolabb élők esetében a nemesi étellel szembeni idegenkedés nehezítette a kortársi befogadást. S ezen felül – tegyük hozzá: utólag is – a kisregény művésziileg is egyenetlen. Egy nyugodtan csordogáló, enyhén melankolikus és szentimentális jellegű kerettörténetbe lett illesztve egy népies hangvételű, helyenként sodró lendületű, véres leszámolásba forduló szerelmi tragédia.

III. Az értelmezés középső köre: Ágnes

Én hoztam neki²³ „Nóra”-t Márkus Emma számára. Mert én csak a színházat láttam, soha barátot, vagy ellenséget. Mikor Justh Zsiga megismertette velem Ibsent, rohantam Paulayhoz a „Nóra”-val és „Borkmann”-nal. Megkértem, hogy „Nóra”-t elküldhessem Reviczkynek Arcóba, hogy ő fordítsa le. Így is történt. Ez volt Reviczky utolsó munkája.²⁴

Jászai Mari visszaemlékezéséből kitűnik, hogy milyen fontos szerepe volt Ibsen hazai elfogadtatásában a színésznő és Czóbel Minka közös barátjának, Justh Zsigmondnak.

A kisregény bővelkedik olyan jellemzésekben, amelyekben Ágnes magát nézi az irodalom tükrében. Mesél arról, hogy német dajkája miként indította el a művészet iránt, majd arról, hogy az évek múlásával miként tért el, s aztán újból vissza ehhez. Egy alkalommal Ágnes és beszélgetőtársa, Loránd között irodalomra terelődik a szó.²⁵ A férfi azt a kérdést teszi fel az írónőnek, hogy miért nem bontja ki pontosabban karakterei jellemét. Ágnes ekkor hosszas fejtegetésben a művészetfelfogását tárja partnere elé. Kiindulópontként Ibsenre hivatkozik. „Nem mesterem, nem is utánzom, sőt magam is csak egy év óta ösmerem az elérhetlen nagy norvéget.” Az 1890 őszen a máramarosi erdő sűrűjében kószáló regényszereplő közlése egy újabb valóságra vonatkoztatható utalás. A kisregény szerzője, Czóbel Minka 1889 nyarán lépett kapcsolatba Justh Zsigmond-

21 Csak egy példa erre: „Heuréka! hisz az nagyszerű! második kiadás! méghozzá verskötetből nálunk! Azt hiszem, még elő sem fordult eddig, a klasszikusokat és – Kiss Józsefet kivéve.” Justh Zsigmond levele Czóbel Minkához, 1891. június 1. előtt. A levél a *Hafia* kiadása után keletkezett. JUSTH Zsigmond, *Naplója és levelei*, kiad. KOZCSA Sándor (Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 562.

22 JUSTH, *Naplója és levelei*, 558.

23 Ti. Paulay Edének, aki ekkor a Nemzeti Színház igazgatója és főrendezője volt egy személyben.

24 JÁSZAI Mari, *Emlékiratai*, kiad. LEHEL István (Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1927), 50.

25 Ágnes és Loránd regénybeli beszélgetését lásd: CZÓBEL, *Hafia*, 31–34.

dal, s az ő közvetítésével ekkoriban ismerhette meg az északi drámaíró.²⁶ Ez az apró egybeesés, s mű számos más részlete igazolja az anarcsi művésznővel foglalkozó irodalom sokat koptatott megállapítását, hogy a *Hafia* Ágnes az írónő alteregója. Tehát Ágnes Lorándhoz intézett hitvalló fejtegetése a rejtőzködő epikus, Czóbel Minka olvasók elé tárt művészi öndefiniálása.

Az alteregó Ibsent nem a kifejezési forma, hanem látás- és ábrázolásmód tekintetében érzi közel magához. Arról beszél, hogy korának emberei már nem a „régiclasszikus emberek, kiktől következetességet, egyszerűséget lehetett várni”. A 19. század legvége előtt az irodalmi ábrázolás gyakran egy-egy fő jellemtulajdonságból bontja ki a karaktert, ami lehetővé tette a jellemfejllesztést. Ez inkább a szerzővel, s nem a teremtettszereplővel szemben támasztott drámaelméleti követelmény. A meghatározó karakterjegyet eldönti, hogy a szereplő mely csoportba tartozik: a jók fokozatosan elindulnak a jobbá válás, a kiteljesedés irányába, míg a rosszakban egyre inkább elhatalmasodik a negatív személyiségjegyet. A drámai és epikai alkotásokról írva neves kritikusok még a 19. század második felében is elvárásként fogalmazták meg ezt a kívánalmat. A jellemfejllesztést a drámai feszültség teremtoerejeként, a cselekmény mozgatórugójaként értékelte pl. Salamon Ferenc.²⁷ Gyulai Pál a jellemfejllesztés hiányát Victor Hugo 1862-ben publikált, s hamarosan világirodalmi klasszikussá vált *Nyomorultak* című műve kapcsán hánytorgatta fel. Az apropót a regény magyarországi színpadi adaptációja jelentette, mely eredeti megjelenés után 2 évvel (!) történt. Megítélése szerint

az úgynevezett modern regény, egyes drámai jelenetei mellett is, a legdrámaiatlanabb valami. Rendesen alapeszméjét nemigen használhatni drámában, de különösen jellemfejllesztése oly nemű, hogy drámába áttéve nagyrészt elveszti mindazt, mi főszemélyei élő egyénékké tette.²⁸

Czóbel Minka regényszereplője nem tagadja a korábbi felfogás létjogosultságát, „mely helyes is – volt, régen”. De a jellemfejllesztés követelményét saját korára már nem tartja megkerülhetetlen kritériumnak. Alteregója, Ágnes tehát magát Ibsenhez hasonló-

26 Czóbel Minka és Henrik Ibsen kapcsolatának későbbi alakulásában izgalmas a kettejük között zajlott üzenetváltás 1894 körül. Az anarcsi költőnő egy Mednyánszky László-festményt küldött Norvégiába, amit a drámaíró levélben köszönt meg. Vö. VELÁCSKI László Imre, „Czóbel Minka és Henrik Ibsen üzenetváltása: A Czóbel Minka levelezés feltáratlan forrásaiból”, in *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”...*, 43–58. A Mednyánszky-kép: uo., 195–197.

27 Lásd például Salamon Ferenc 1857-es dolgozatában: „Mihelyt csak azt tartja szem előtt a költő, hogy a situatiók a jellemfejllesztés kedvéért legyenek elrendelve, mihelyt a cselekvény egészen e jellem kifejllesztése és szavak s tettek általi nyilatkoztatása, többé nem kénytelen az író egy második munkában fáradozni a motiválásra. Acél és a motívum egy és ugyanaz. Az indít meg, a mi egyszersmind motivál.” SALAMON Ferenc, „A drámai motívumokról”, in SALAMON Ferenc, *Irodalmi írásai*, szerk. ZABÁN Márta, 2 kötet. (Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2018), 1:619.

28 GYULAI Pál, „A gályarab: Színmű 5 felvonásban, Hugó Victor Nyomorultak című regénye után színre alkalmazta Németh György: Eladatott a Nemzeti Színházban 1864 március 13-án”, in GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, 2 kötet. (Budapest: Franklin Társulat, 1908), 2:67.

an – ha újabb terminológiát kívánunk kölcsönözni – a paradigmaváltoztatók egyikeként értékeli.

Ezután a regénybeli íróról kezd beszélni, hogy az emberek ma is következetesek, emberi jellem nem változott, viszont a körülmények, az élet, a gondolkozásmód átalakult.

Ma forrongásban van a világ, benne kavargó számtalan nemzedék letűnt civilisatiója, az újkor lázas életébe beleolvastva. Hogy lehessen ma egy emberre mondani: „Ez jó”, „ez rossz”, „ez féltékeny”, „ez dicsvágyó”. Mindezen tulajdonok meglehetnek benne, de soha módosítás nélkül.

A „módosítás nélkül” kitétellel arra utal, ezek a fő karakterjegyek nem vegytisztán fordulnak elő. Utal arra is, hogy egy jellemben egymással ellentétes erők, akaratok, szándékok munkálkodhatnak. Az író tovább folytatva gondolatvezetését a környezet hatását emeli ki. Olyan tényezőként tekint rá, mely döntően befolyásolja, hogy a meglévő tulajdonságok közül melyik és miként tör a felszínre. A monológba hajló párbeszéd ekkor váratlanul témát vált, a magyar fajjal való azonosságának ecsetelésébe kezd a beszélő. „Ez a faj rokon velem, ezt értem, ennek az érzésével érzek, ennek a gondolataival gondolkodom.”

Ágnes művészetéről hallatott fejtegetése regénybeli megszólalásnak terjedős és csapongó, irodalomelméleti teóriának viszont kurta és vázlatos. Az alteregó eszmeifuttatása azért érdemel kiemelt figyelmet, mert mutatja, hogy Czóbel Minka művészetfelfogására hatással volt Taine elmélete, miszerint az embertípusok létrejöttében három erőnek van megkülönböztetett szerepe: az időpontnak, a környezetnek/miliőnek és a származásnak/fajnak. Justh Zsigmond, Taine tanítványa és barátja – csakúgy, mint Ibsen esetében – fontos szerepet játszott abban, hogy az anarcsi költő megismerte a francia gondolkodó tanait.

Ágnes Lóránttal folytatott beszélgetését úgy zárja, hogy művészként akkor lenne elégedett, ha egy olyan verset tudna írni, mint Reviczky Gyula *A kenyér* című alkotása. E mögött szintén Justh Zsigmondnak Czóbel Minka világ- és irodalomszemléletére tett hatását figyelhetjük meg. Reviczky verse a megjelenés pillanatában²⁹ erősen megszólította az irodalmi pályával épp csak ismerkedő Justh Zsigmondot.

A múltkor olvastam Reviczkytól egy verset az Ország Világban, amely rendkívül tetszett nekem, az én szempontom más ugyan az élet megítélésére, én hiszek, ha nem hinnék, valószínűleg úgy kellene látnom a világot, mint ő neki – s tán a percnél élnék. E vers olyan lendületes, aminőt én alig olvashattam Petőfit kivéve a magyar irodalomban, egy szó sincs több vagy kevesebb benne, mint amennyi szükséges arra, hogy az ember érezze azt, amit írója érzett – illetőleg érezné (már t. i. én, ha nem hinnék).³⁰

29 A vers első megjelenése: *Ország-Világ*, 1885. június 13., 390.

30 Justh Zsigmond levele gr. Kreith Bélához, a *Szemle* című folyóirat szerkesztőjéhez, Szenttornya, 1885. június 23., in JUSTH, *Naplója és levelei*, 471. A két tragikus sorsú alkotó kapcsolatára lásd még: Kozocsa Sándor, „Reviczky Gyula és Justh Zsigmond”, *Irodalomtörténet* 26, 2. sz. (1937): 66–70.

Egy másik alkalommal Ágnes a *Rossz istenek* című Reviczky-verset említi. A *Rossz istenek* című verse harmadik versszakában a költő Apolló játékszere. Nem Bacchus, s nem is Vénusz a legkegyetlenebb.

A legkegyetlenebb a harmadik.
Mint vámpír ül meg, véred szívja ki.
Nyomását érzed, bárhova szaladj,
S még áldod őt, hogy kínozz s rabja vagy.
Az életrajzból elhurcol magányba,
Hogy lelked ennél jobban szétzilálja.
Az élet öröméből mit sem juttat;
Szomjaznod kell, szánnalmas Tantalusznak!
S te istenarcát együgyűn imádod,
Elhagyva érte nőt, otthont, családot.
Szent kéj fog el, ha szempillája rebben,
Mindenre alkalmatlan és ügyetlen.
Elkészél élni; – csak hitedbe' gazdag,
Terhére vagy társaidnak és magadnak.
Játéka vagy csak, nem hozzá hasonló,
Kit összetörvén, elhajít Apolló.

Ágnes a dolgozószobájában élte meg élete legboldogabb és legkeserűbb óráit, miközben szenved a magánytól, a kitaszítottság érzése gyötri.³¹ Reviczky versére való rövid utalásában a kiválasztottság küldetésével és megpróbáltatásaival küzdő, az alkotást kénként, mégis ambivalens diadalként megélő művész képe rajzolódik ki előttünk.

Reviczky Gyula Apollója még nem hordozza azt a „modern” jelentést, amellyel Nietzsche nyomán megtanulta a világ az „apollói művészetet” a „dionüszoszitól” megkülönböztetni. Az ő Apollója még szabályos mitológiai isten, a lantos költészet istene, akinek jóshelyén az „Ismerd meg magadat!” jelszava van kiírva, szent hegye pedig a Parnasszos. S valójában nem is az istenről, hanem költő-imádójáról van szó, végső fokon pedig a magányról, a költői tehetség kint kiváltó természetéről, a költő kiszolgáltatottságáról, arról, hogy az alkotói lét egyszerre szenvedély és szenvedés is – a maradéktalan elátkozottság minden ismérével.³²

Ágnes arra is kitér, hogy íróként hogyan ábrázol:

Különben hajlamaira nézve festő volt, mindent festő szemmel nézett, egy finom tónus, egy világlátás megkapta, csak úgy áttanulmányozta, mintha rögtön vászonra akarná ten-

31 Vö. CzóBEL, *Hafia*, 57–58.

32 BORI Imre, „Reviczky Gyula: „Az elátkozott költő”, *Híd* 46, 5. sz. (1982): 647–658, 648–649.

ni, de ecsetet sohasem fogott a kezébe – imádta a művészetet, félt a kontárkodástól, félt azon újabb szenvedéstől: hátha megismerné, hogy csak a szeme festőé, de keze nem az, s féltette kedvenc illúzióját: hogy minő nagy művész lenne ő, ha festeni tudna!³³

Czóbel Minka közvetlen az elbeszélés írása körül kicsit túljátszott szemérmeskedőnek tetsző kérdés formájában Justhhoz írt levelében fogalmaz meg hasonló.

Gondolom, már egyszer kérdeztem magától: szabad-e az írónak coloristának lenni? Efellett sokszor gondolkozom. Kétségbeejtő színérzésem van, mindent színekben érzek meg. A szín, a Tónus, kimondhatatlan hatással van rám. Megengedhető ez? Nem haragszik, hogy ilyen kérdésekkel untatom? hja, maga az oka, – tudja, mikor Mindszenten, akaratom ellenére a kéziratokat magához vette?³⁴

A szinesztézián alapuló látásmód indokolja az anarcsi írónő művészetének szecessziós és impresszionista besorolását. A szinesztézia és a színek illusztrálására álljon itt egy részlet.

Zenehullámszára emlékeztetett a hegyek alakja, a színezet összhangja. Elragadó, bűbajos kép. De a legvarázslatosabb volt az a rózsás, finom, lilaszín tónus, mely ott derengett lágyan, melegen az erdőség körvonala felett. Összhangzatosan olvad a háttérben lévő hegyek kékes szürkességébe.

A műben felfestett színek szinte mindegyike kellemes pasztell. Akár egy kellemes Mednyánszky-festmény.³⁵

IV. Az értelmezés belső köre: *Hafia*

Tudomásunk van arról, hogy a *Hafia* megjelenésekor Büttner Helén felhívta az írónő figyelmét a kisregény aránytalanságára, ³⁶ s ez bizonyosan hozzájárult, hogy megszületett a *Hafia* „kivonatos” változata, a *Miter menyasszonya*. Czóbel Minka környezetében minden bizonnyal mások is kifogásolhatták a művet a szerkezeti súlyponteltolódás és/vagy referencialitás miatt, bár a kisregény továbbra is forgott a kiterjedt társaságban.³⁷ Nem alaptalanul feltételezhetjük azt, hogy Justh is a bírálók közé tartozott.

33 CzóBEL, *Hafia*, 18.

34 Czóbel Minka levele Justh Zsigmondnak Egyiptomba, Nehre, 1890. február 22. Lásd: MARGÓCSY, *Egy régi udvarház...*, 125.

35 CzóBEL, *Hafia*, 30–31.

36 TÁLAS, „Czóbel Minka és Büttner Helén barátsága”, 257.

37 Az írónő maga is tesz ezért. „Mindenkit köszöntök Szent tornyán. Ma küldök a maga címére 10 *Hafiát*, ossza el köztük, kérem. Minden bele van írva, hogy kinek.” Czóbel Minka levele Justh Zsigmondnak Szenttornyára, Anarcs, 1892. október 18. Lásd: MARGÓCSY, *Egy régi udvarház...*, 140.

Az 1906-os *Pókhálók* című kötet kapcsán a *Vasárnapi Újság* névtelen kritikusa elismerőleg szól a lélekábrázolás mélységéről, illetve a festői tájleírásokról. A *Miter menyasszonya* című novellát viszont kiforratlannak tartja, mivel „minduntalan elnyomja az irodalmat az etnográfia s ezért a novella, bár az orosz leány öntudatlan, primitív és mégis rejtelmes, finom árnyalatokat mutató lelki élete érdekesen van éreztetve, nyersnek tűnik fel”.³⁸ A folklór iránti fokozott érdeklődés már a *Hafiában* is megfigyelhető pl. a máramarosi ruszinok mindennapjait megelevenítő részekben. Etnográfiai szempontból is figyelemre méltó a máriapócsi búcsú sodró lendületű és láttató leírása, amiből nem csupán a kegyhelyet belengő misztikus hangulat válik tapinthatóvá, hanem megismerjük az odaözlő ruszin zárándokok útvonalt, szokásait, vallási érzületét.³⁹ Az úri miliő ábrázolásának elhagyásával mindez még inkább kidomborodik. Az átdolgozott változatban az úri társaság „kiírása” melletti egyetlen jelentős változtatás is ebbe az irányba hat. Egy máramarosi hiedelmet ismerhetünk meg, mellyel a szolga, Vaszily a sikertelen vadászatot magyarázza. Eszerint a boszorkánymester minden évben minden vadállatnak a bolhától a szarvasig rendel egy pásztort, akinek a feladata, hogy nyáját megőrizze az embertől.

A néprajzi érdeklődést értékelhetjük Czóbel Minka igazodásaként a Justh Zsigmonddal közösen képviselt népiesség koncepcióhoz.⁴⁰ Bár az átdolgozás pontos időpontja nem ismert, csupán a kötetbeli megjelenése, de ha a *Miter menyasszonya* – amint okkal feltételezhetjük – Justh Zsigmond halála után, 1894 után keletkezett, akkor tekinthetjük úgy, hogy ez tiszteletadás, főhajtás a művésztárs előtt.

A 2000-ben újra kiadott *Pókhálók* kötet utószava azt írja, hogy a *Miter menyasszonya* a *Hafia* „tömörebb, kiérleltebb változata”.⁴¹ Az utószó a szüksézáú szakirodalomhoz hasonlóan arra a kérdésre keres – s ad részleges, csupán poétikai szempontot megfogalmazó – választ, hogy művészi szempontból miért dolgozta át az író a alkotását. A kérdés ellentettje viszont megválaszolatlan. Az irodalmi kutatás nem reflektált arra, hogy az eredeti változatban miért érezte szükségesnek az író, hogy megjelenítse az úri kompániát.

Pedig Czóbel Minka számos utalást rejtett el, miközben rejtőzködik. Más a kép, amit látunk, s más, ami megbújik mögötte. „Mindig – ha látják” – hangzik el a regényben Ágnes viselkedésére. És ha nem látják? A világ elől az alteregó és író is a dolgozó-

38 „Pókhálók”, *Vasárnapi Újság* 54, 6. sz. (1907): 113–114, 114.

39 A Máriapócsi Görögkatolikus Kegyhely kialakulásában meghatározó szerepe van a kárpátaljai ill. az onnan a szabocsi, szatmári, beregi részre lehúzóú ruszinoknak. Vö. UDVARI István, „Máriapócs, a ruszinok hajdani vallási, kulturális központja”, in UDVARI István, *Ruszinok a XVIII. században: Történelmi és művelődéstörténelmi tanulmányok*, 123–133 (Nyíregyháza: Vasvári Pál Társaság, 1994). A szeptember 8-ai Kisboldogasszony-napi máriapócsi búcsúra a Kárpátok felől érkező zárándokok útvonalt Anarcszon keresztül vezetett. Az esemény felpezsdítette a nyírségi település hétköznapijait. Czóbel Minka 1899. szeptember elején naplójegyzetben is említést tett erről. Lásd: „Jön a falun végig a csorda, a ménes, és számtalan Pócsos, este fáéklyakkal mennek, énekelve.” MARGÓCSY, *Egy régi udvarház...*, 177.

40 Vö. PÓR Péter, *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában: Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége*, Irodalomtörténelmi füzetek 73 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971).

41 CZÓBEL, *Pókhálók*, 139.

szoba magányába rejtőzik. Ezen kívül még egy virtuális helyre is elbújnak: a maguknak tudott soraik mögé.

Hazatértük után Ágnes és Erna egyszer csak Hafiáról és Miterről kezd el beszélni. Ágnes „valami szomorút, végzetszerűt lát, vagyis inkább érez e két alakban és úgynevezett *szerelmükben*”. Utal arra, hogy Miter féltékeny természet. Erna közbeveti, hogy Hafia egy jó ember. „Jó, amennyiben nem rossz, de igazi asszonytermészet – nagyon alacsony fejlődési fokon. Ha egyszer gyenge fejét elkapja, soha többé nem leli a helyes utat.”⁴² S lesz, ami elkapja Hafia gyenge fejét. Az elbeszélő már oldalakkal korábban utal erre.

Mintha megcsapta volna az ezer gyertya lángja, forró, emésztő vágy kelt szívében. Felázad benne követelő ifjúsága az egyhangú vágytalan élet ellen, hogy van még valami a világon Dolhán kívül, mit ő nem ismer, amit szeretne, ami után vágyakozna, de mert érzését nem értette meg, még gondolatba se tudta foglalni, csak még egykedvűbben, bútabban nézett maga elé.⁴³

Ágnes és Erna beszélgetésének nagy tétje van, sőt nagyon nagy a tétje. Nem csupán az író életismerete jelenti ezt, pedig önmagában már ez is nagy kockázat. Erre az életismeretre alapozta az önértékelését, illetve az önmagáról mások felé sugallni kívánt képet, ez helyezte őt a művész fogalma által meghatározott megkülönböztetett státuszba. Ha Ágnesnek nem lenne igaza Hafiáról, az emberként „csupán” megkérdőjeleznél és elutasítaná – ez is túl nagy ár egy kijelentésért –, alkotóként viszont az élet mély összefüggésének megérzéséből és feltárásából származó, az élet titkaiba beavatott, mintegy orákulumi pozíciót jelentő művészi hitelét vesztené el.

A *Hafia* értékelésében már a kezdetektől jelen van az a gondolat, hogy „az elbeszélés olyan benyomást tesz, mint egy igen díszes nagyarányú keret, melybe egy idegen nagyon kicsiny képecske tévedt valamely szeszély folytán”⁴⁴ De az eredeti mű kerettörténetébe tudatos alkotói döntésként került a máramarosi fiatalok történetének szövege. Ágnes és Erna beszélgetése az a pont, ahol ez a két narratív szint egymásba fordul, s az elbeszélés szövege önmagával lép dialógusba. Egyrészt Ágnes szavai anticipálják Miter és Hafia sorsának alakulását és végkimenetelét. Másrészt a szerelmi tragédia narrációja, jellemábrázolása és követett poétikai rendszere a korábban részletesen tárgyalt Ágnes és Loránd közti beszélgetésben az író által megfogalmazott elvek mentén valósul meg. A beágyazott történet annak az elméleti konstrukciónak az exempluma és beteljesülése egyszersmind.

A Czóbel Minka életmű gyakori, visszatérő motívuma a tükör, ami a személyiség megsemmisítésének, szétszórásának jelképeként szerepel.⁴⁵ A *Hafia* az egymással

42 CzóBEL, *Hafia*, 59.

43 Uo., 52.

44 P. M., „Czóbel Minka”, 3.

45 Vö. TAKÁCS [KUSPER] Judit, „A költői szubjektum problémája Czóbel Minka lírájában”, *Irodalomtörténet* 81, 3. sz. (2000): 435–461, 450–457; JÁNOS István, „A rejtőzködő lírikus”, in *„Jövőm emléke, múltamnak árnya”...*, 77–84, 81.

szembeállított, kicsinyítő tükrök elvén működik. Az elbeszélői szintek közti kapcsolatot az irodalom tudományban *mise en abyme*-ként emlegetett narratív rendszer jelenti.⁴⁶ A mélységbe vetettség érzetét keltő – „Mackó sajt-effektus” – elbeszélői struktúra megsokszorozza a képet, s így a párhuzamosan futó történetek egymás tükrében láthatóak. De ezzel az eljárással az alkotó nem csupán a mű zárt terét tágítja, hanem újabb aspektusokat tár fel. Az egymásra vonatkoztathatóság, az analógiák és a párhuzamok által egy időben több szempontból érzékeljük ugyanazt, s ez a befogadás és értelmezés lehetőségeit is kinyitja, az értelmezési mező alapjában szűkebb kereteit a beláthatóság horizontjának távola felé tolja. A referencialitás síkja, a képbe írt képek, a példaképekre való hivatkozás, az ars poetica áttételes megfogalmazása stb. mind-mind a jelentésbővítés irányába mutat.

A *mise en abyme* megvalósulásának a történetek egymásba ágyazása mellett a másik formája a személyiség alteregók általi megtöbbszörözése. A nem túl tág Czóbel Minka szakirodalom viszonylag sokat vizsgált területe az epikus jellegű művekben megjelenő hasonmások⁴⁷ és a lírai alkotásokban megnyilvánuló szétszórt személyiség problémája.⁴⁸ Mint a költőnő lírája kapcsán János István tanulmányából kitűnik, mind ez a művészi rejtőzködés gesztusa.⁴⁹

Az anarcsi alkotó ezúttal nem csupán egy alteregó mögött bújik meg. Az Ernával folytatott Hafiaról szóló rész közelében Ágnes saját életét elemzi.

Ha tudnák, hogy kínoz lelki magányom! Az élettel úgy, ahogy van, meg vagyok elégedve. Vágyaim! ha élénkek is, de kormányozhatók, a természet folyásával és a változtathatatlannal szemben sohasem voltam ellenszegülő – ösmérem a megnyugvást minden keserűségen keresztül. De a magány, a magány! ez szörnyű. – Régebben azt hittem, hogy csak történetesen nem akadtam arra a lényre, ki mint barát, barátnő, szerető férj, vagy bármely más alakban megoszthatná azon lelki terhet és gyönyörűséget, mit az élet osztályrészemül adott. Most már tudom, ez énben van a hiba, mely magányosságra kárhoztat.⁵⁰

Ez a vágyak elszorításán alapuló gondolatmenet Ágnes sorsának összegzése, a vágytalan boldogság koncepciójának alapvetése. Ágnes gondolatai papírra vetése után „egy a lehetőségekig finomult szenvedélyes érzésű, magas műveltségű nő alakra gondolt”,

46 Vö. THOMKA Beáta, BENE Adrián és JABLONCZAY Tímea, szerk., *Narratív beágyazás és reflexivitás*, Narratívák 6 (Budapest, Kijárat, 2007); JABLONCZAY Tímea, „Önreflexív alakzatok a narratív diszkurzusban”, *Literatura* 32, 2. sz. (2007): 218–233.

47 Lásd például: KARÁDI Zsolt, „Szecesszió és szimbolizmus között: Czóbel Minka és a Donna Juanna”, in „Jövőm emléke, múltamnak árnya”..., 147–158; FÖLDES Györgyi, „A festmény vászon szálai: Szövegszerűség és képszerűség Czóbel Minka *Pókhálók* című novellájában”, *Alföld* 60, 6. sz. (2009): 46–54; KUSPER Judit, „Lappangó narratívák, szimbolikus értelemvilágok: Czóbel Minka novellisztikája”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica* 23, 1. sz. (2018): 134–141.

48 Lásd például: TAKÁCS, „A költői szubjektum...”, 435–461; VELÁCZKI László Imre, „Jövők – nem egy de száz alakban»: Felfedezés és megszólíthatóság Czóbel Minka lírája kapcsán”, in „Jövőm emléke, múltamnak árnya”..., 59–76.

49 JÁNOS, „A rejtőzködő lírikus”, 77–84.

50 CZÓBEL, *Hafia*, 57.

de Hafia arca jelent meg képzeletében. Az értelmezés belső köre, hogy Hafia valójában Ágnes műveletlen, de ugyanolyan érzékeny, kifinomultan ösztönös alteregója, s mint ilyen egyben a regényt író Czóbel Minkáé is. A két főhősnő látszólag párhuzamosan futó, eltérő világban zajló története folyamatosan keresztezi és leképezi egymást. Ágnes megérti Hafiat, s mindkettőjüket megérti alkotójuk, Czóbel Minka.

Ágnes és Hafia lelki rokonságát erősíti, ha feltételezzük, hogy a két főszereplő névválasztása az íróról részéről – hasonlóan kisregény más alakjainak nevéhez – tudatos és üzenet értékű. Az Ágnes név jelentése az elfogadottabb etimológia szerint tiszta, erkölcsös, véték nélkül való, azaz szűz.⁵¹ A Hafia az Agafia, magyarosan Agáta, Ágota becézett alakjából jött létre, s ukrán, ruszin nyelvterületen így terjedt el.⁵² Jelentése jó, nemes.⁵³ Mindkét név erkölcsi magasabbrendűsége utal. Bár a nyelvészek szerint az Ágnes, illetve az Agáta, Ágota nevek töveiket és eredetüket tekintve nem egy családba tartoznak, de hangzásukban közel állnak egymáshoz. Mint ahogy közel állnak egymáshoz az egyházi év szentek ünnepeit jelző kalendáriumában is. A római katolikus liturgikus naptár – Czóbel Minka e felekezethez tartozott – szerint Szent Ágnes ünnepét január 21-én,⁵⁴ míg Szent Ágotáét február 5-én tartják.⁵⁵ A szentek naptára szerint mindketten megállták hitüket, szüzességüket felajánlották, ezért vértanúhalált haltak. Sorsuk, akár a kisregény két szereplőnjének, a mártírium.

A *Hafia* című elbeszélés áttételesen a valóságban élő Czóbel Minka életfelfogását tükrözi, ami a szövegszerűség szintjén a fikcionális valóságban mozgó Ágnes mű-, illetve életelméleti konstrukciójában fogalmazódik meg, s Hafia és Miter végzetes kapcsolatában materializálódik. A három egymásba fordított, szűkülő képet mutató tükör a valóság szintjén kiegészül egy negyedik, mindezek keretét jelentő szinttel, Czóbel Minka élettörténetének síkjával. Voltaképp az előzőleg említett három egymásba foglalt kép ennek a legkülső képnek a tükörképe. A kulcsot Justh Zsigmond *Fuimus* című regényének egyik részlete adja meg. A főszereplő Márfay Gábor nevelőapjának lányát, Erzsébetet faggatja, hogy rajta keresztül közelebb férjen – miként a *Hafiában* Ágnes – a magyar faj jellemzőihez.

– Szerettél már?

A leány elpirult, de azért nyugodtan felelt.

– Különös kérdés. Igen.

– Szeretsz még?

– Igen, még mindig.

51 LADÓ János, *Magyar utónévkönyv* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 18.

52 Vö. „[...] az angolban (Agatha), a franciában (Agathe, Agathon), a németben (Agatha, Agatho), az olaszban (Agata), a magyarban (Ágota), a bolgárban és románban (Agafia), az oroszban (Agafia, Agata) és az ukránban is (Hafia).” MURÁDIN László, *Erdélyi magyar családnevek* (Nagyvárad: Europrint Kiadó, 2014), hozzáférés: 2020.04.16, <https://www.radixforum.com/pictures/201601454.html>.

53 LADÓ, *Magyar utónévkönyv*, 18.

54 Vö. BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, 2 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1977), <https://mek.oszk.hu/04600/04656/html/unnepiki0029/unnepiki0029.html>, hozzáférés: 2020.04.16.

55 Vö. uo., <https://mek.oszk.hu/04600/04656/html/unnepiki0038/unnepiki0038.html>, hozzáférés: 2020.04.16.

– S ha az a valaki nem vesz el – teszem fel? – kérte Gábor nyugtalan szemmel vizsgálva tekintetét.

– Akkor – mondta a leány s lehajolt, hogy egy mezei virágot letépjen – akkor azon fogok igyekezni, hogy egyéb vágyaimat is mind előljem azzal az eggyel, amelyben a többi mind bennefoglaltatott.

– Miért?

– Mert akkor a boldogsághoz így kell eljutnom.

– Hisz ez a lemondás.

– Nem, ez a vágytalan boldogság, az amelyről kedves poétám Czóbel Minka a verseiben beszél. Én az ő tanítványa vagyok. Szeretem, mert éppen a filozófiájában magyar. Magyar és ezért evolált, mintahogy papa mondja. Igaza van, a vágytalan boldogság a legtisztább a világon.

– Nagyon okos vagy, de ezt nem értem.

Furcsa volt, új volt néki, amit a leány mondott.⁵⁶

A regénybe átültetett beszélgetés nagyrészt akár az életben is elhangozhatott, de ott Czóbel Minka és Justh Zsigmond között. A részlet azért érdemel kiemelt figyelmet, mert erősebb szövegszerű alátámasztását láthatjuk benne annak a sejtett, de a korabeli társalgásokból érdemi nyom nélkül maradt, így utólagosan szóbeszédként kezelhető vélekedésnek, hogy a Czóbel Minka által 1890-es években képviselt vágytalan boldogság koncepciójának háttérében egy szerelmi csalódás áll.⁵⁷ Ennek pedig nem lehetett más kiváltója, mint a *Hafia* dedikációjában evokált és Gimesy László alakjában megidézett Forgách László, akinek a művésznő ajánlásában a további barátság ígéretét adta. Ágnes történetének elbeszélésbe illesztése azt a célt szolgálhatta, hogy mindezt metaforikusan kiírhasa magából. Az életbeli érzelmi visszautasítottság Czóbel Minkában életre hívta a vágytalan boldogság életélvét, amit a regénybeli első alteregó, Ágnes intellektuálisan képvisel. A második, nem tudatos, de az értelmi és szellemi szinten ösztönösen érzékeny alteregó, Hafia előtt a máriapócsi búcsú során kinyílt a világ, s ebbe beleeszedült. Tudattalan és belsőleg, anélkül, hogy ezt képes lett volna megfogalmazni önmaga számára, ő is a vágytalan boldogság életfelfogását valósítja meg. Miként Czóbel Minka az anarcsi-mándoki nemesi társaságba, Ágnes a vadászat után, Hafia is visszatér oda, ahová tartozik, a máramarosi erdőbe. Nem feledi a nagyvilág hívását, csábítását, kívülről állónak tekinti magát, de ezt tudomásul veszi. Nem egyezik bele félmegoldásba, nem fogadja el Miter közeledését. Véres tragédiához vezető történetük a maga brutalitásával Czóbel Minkára vonatkoztatva a szerelmi lehetőséggel való végleges leszámolás kifejezője. A történetmondásnak ez a szintje az, ami a maga naturalizmusával érzékeltetni képes azt a mély lelki sérelmet és fájdalmat, amit a kudarc okozott Czóbel Minká-

56 JUSTH Zsigmond, *Fuimus* (Budapest: Franklin Társulat, 1906), 219–220.

57 Czóbel Minka vágytalan boldogság koncepciójára minden bizonnyal hatással volt Schopenhauer filozófiája, amely a 19. század végén igen közkedvelt volt. Ez az életfelfogás irányíthatta a *Hafia* írását követő években a keleti vallások felé. Kis Margit három kötetet, a *Maya* (1893), a *Fehér dalok* (1894) és a *Virradat dalai* (1896) címűeket a költőnő buddhista-szecessziós korszakába sorolt. Vö. Kis, *Czóbel Minka*, 106. Az ekkoriban készült portrét pedig lásd „Jövőm emléke, múltamnak árnya”..., 199.

ban. A fikció mögé bújva talált egy olyan rejtekhelyet, ahol az elfojtott érzések nyersen és véresen feltörhetnek.

A *Hafia* visszhangtalanságának több okát érintettük. Mindezek közül az egyik fontos magyarázat valóban a két rész összedolgozatlansága. Ám ennek az eljárásnak határozott poétikai szerepe van: takarja a mélységbe vetettséget. Czóbel Minka művének kuriozitását a későbbi kor szempontjából fokozza, hogy a még következetes modernitással sem illelhető anarcsi alkotó egy, évtizedekkel később a posztmodernnek által kedvelt és sokra értékelt eljárással értelmezi saját magát. Két évvel korábban, 1891-ben alkalmazta a *mise en abyme* eszköztárát, minthogy annak fogalmát és elméleti alapvetését a heraldikából átemelve 1893-ban André Gide bevezette az irodalomba.⁵⁸ Czóbel Minka önmaga, világa és magának a világnak az értelmezéséhez ösztönösen nyúlt ehhez az önreflexív elbeszélői magatartáshoz. Bár a *mise en abyme* mint megnevezés és fogalom viszonylag új keletű, de a művészet ősi kifejezésformái közé sorolhatjuk. A szabolcsi író mintát láthatott a korábbi korok képzőművészetben – festészetben rendszeresen előfordul –, avagy Shakespeare darabjaiban, amelyekben szinte pl. kivétel nélkül szerepelnek a *Hamlet* egérfogó-jelenetéhez hasonló színház a színházban epizódok, illetve utalások. Czóbel Minkánál mindez burjánzó komplexitásban valósul meg.

A *Hafiában* Czóbel Minka egy rendkívül érdekes és izgalmas játékot űz az olvasóval. A pócsi búcsúból hazatérő, s végérvényesen megváltozó Hafia átmegy Anarcson. Ágnes egy kocsiban elmegy a zarándokok mellett. Nem tudnak egymásról, csak a narrátor tudja ezt. S a mű végén a temetőárokba elhantolt tragikus sorsú ifjak sírjánál évekkel később ott áll Erna és Ágnes. „Szegények! – szólta Erna megilletődve. Ágnes egy bojtortján virágot tépett le.”⁵⁹ Mindez a kimondhatatlan szótlanúságba zárt megértés gesztusa.

58 DIAN Viktória, „Hasonlóság és öntükrözés: Amise en abyme André Gide fiataalkori műveiben”, *Filológiai Közöny* 52, 1–2. sz. (2006): 75–79.

59 CZÓBEL, *Hafia*, 109.